

УДК 152.27+152.32

Булгакова О. Ю.

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту
Одеського національного політехнічного університету

ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ

Робота присвячена дослідженню психологічних особливостей усвідомлення небезпечної поведінки дітьми підліткового віку. Проведено теоретико-методологічне дослідження, спрямоване на уточнення сутності усвідомлення небезпечної поведінки. Розкриваються концептуальні напрями, що дозволяють зрозуміти механізми усвідомлення небезпечної поведінки в різних небезпечних ситуаціях.

Ключові слова: безпека, безпечне поведіння, усвідомлення небезпечної поведінки, ризик, ризикована поведінка.

Безпечний простір життєдіяльності особистості передбачає таку організацію фізичного та соціального середовища, яка б дозволяла реалізувати різноманітні потреби підлітків без загрози для їх життя та благополуччя. Разом з цим часто причиною різних психологічних та фізичних травм є неадекватне усвідомлення підлітками небезпечних ситуацій у їх життєдіяльності.

У віковій і педагогічній психології накопичений величезний фактичний матеріал, що відбиває картину суб'єктивного світу дитини й становлення її свідомості (Б. Г. Ананьев, И. С. Кон, Г. Крайг, В. С. Мерлин, Д. І. Фельдштейн та ін.). Цей матеріал досить чітко розпадається на два практично ізольованих напрямки: дослідження розвитку пізнавальних процесів і дослідження мотивації, потреб та емоційної сфери дитини. Цей розрив зафіксував і намагався перебороти у своїй періодизації психічного розвитку (Д. Б. Ельконін). У середині цих напрямків отримані цікаві факти і виділені конкретні етапи становлення окремих психічних функцій. Ці факти розкривають багато специфічних особливостей свідомості дитини. Щодо усвідомлення небезпечної поведінки підлітками ця проблематика розглядається в спеціальній літературі, яка присвячена, головним чином, питанням ризику і ризикованої поведінки особистості (В. А. Абчук, О. П. Альгин, М. С. Гринберг, В. А. Петровський, Г. М. Солнцева та ін.). Враховуючи мету нашого дослідження, важливим виступає визначення специфіки процесу усвідомлення підлітком власної небезпечної поведінки. Проблема усвідомлення безпеки людиною, особливо в підлітковому віці, є однією з найскладніших і недостатньо досліджених у сучасній психології (В. Агеєв, В. Лебедько, А. П. Альгин, Ф. Е. Василюк та ін.). Від адекватності усвідомлення безпеки залежить вибір безпечних моделей поведінки в складних ситуаціях, з якими зустрічаються підлітки (І. С. Кон, А. Г. Спіркін,

Н. І. Швецова та ін.). Неадекватність усвідомлення небезпеки може мати форму недооцінки або переоцінки тієї чи іншої небезпечної ситуації, що однаковою мірою спричиняє неадаптивну в соціальному плані поведінку особистості (Ф. Е. Василюк, С. Л. Рубінштейн, Н. І. Швецова та ін.).

Термін «ризик» за змістом майже аналогічний чи близький поняттю «небезпека» (В. І. Серебровський, Н. І. Чуприкова). Окремі автори, визначаючи небезпеку як ризик, припускаються помилки, оскільки знак рівності між цими поняттями не можна ставити. Так, М. С. Грінберг вважає, що ризик — «це можлива небезпека», але небезпека — це і є «можливість настання чогось негативного». З огляду на предмет нашого дослідження потрібно розмежувати поняття «ризикована поведінка» і «небезпечна поведінка» особистості. Беручи до уваги погляди фахівців-психологів (В. А. Абчук, О. П. Альгин, М. С. Грінберг, І. Е. Задорожнюк, М. А. Котик, С. А. Липатов, А. І. Мечитов, В. А. Петровський та ін.) можна сказати, що небезпека як явище існує незалежно від волі людини. Наявність небезпеки передбачає можливість настання шкідливих наслідків. Ризик теж вказує на небезпечну ситуацію. Проте небезпека може бути не пов'язаною з ризиком [9, с. 364]. Ступінь загрози зумовлюється особливостями ситуації, у якій знаходиться людина. Проте важливим чинником поведінки людини в небезпечній ситуації є відображення даної ситуації у свідомості суб'єкта [8, с. 60]. Усвідомлення пов'язане зі ставленням людини до об'єкта, що сприймається. Усвідомлення індивідом значної небезпеки під час розв'язання задачі викликає в нього надмірно сильне хвилювання, що приводить до дезорганізації діяльності й зниження його фізичних можливостей щодо вирішення подібних задач. Однак такі реакції організму на небезпечні завдання виникають далеко не завжди. Багато досліджень (Г. У. Малейко, А. Маслоу, С. М. Нікітін, К. А. Феофанов та ін.) показують, що фактор небезпеки, якщо він не надмірно великий, допомагає мобілізації внутрішніх ресурсів організму і цим сприяє успішному вирішенню небезпечних завдань. Тому в цілому немає підстав вважати, що небезпечні завдання стають більш невизначеними тільки тому, що знижуються фізичні можливості людини при їх вирішенні. У цілому, вивчаючи теоретичні позиції різних авторів (Л. С. Виготський, А. О. Прохоров, С. Л. Рубінштейн та ін.), можна констатувати, що усвідомлення небезпечних ситуацій є не що інше, як відображення конкретних обставин, що викликають почуття тривоги, страху, що блокують, чи активізують мобілізаційні функції психіки в діяльності людини.

Дослідження проблеми усвідомлення небезпечної поведінки підлітками є важливим з огляду на необхідність подальшої розробки цього поняття для виділення критеріїв оцінки ефективності цього процесу, виявлення напрямків і умов удосконалення виховного процесу і психологічної корекції та попередження ускладнень усвідомлення підлітками небезпечної поведінки. Крім того, дотепер немає єдиної думки щодо специфіки усвідомлення особистістю власної небезпечної поведінки. Опрацювання спеціальної літератури (В. П. Зінченко, А. Г. Маклаков, С. Л. Рубінштейн, А. Г. Спіркін та ін.), й власний теоретичний аналіз процесу усвідомлення небезпеч-

ної поведінки у контексті проблеми нашого дослідження дозволили нам сформулювати робоче визначення цього поняття. Під усвідомленням небезпечної поведінки підлітками ми розуміємо відображення в їх свідомості конкретних обставин, які можуть завдати шкоди як самому підлітку, так і оточуючому його середовищу. Таке усвідомлення викликає почуття тривоги, страху, що блокує, чи активізує мобілізаційні функції психіки в діяльності особистості. Кажучи про особливості усвідомлення небезпечної поведінки, слід мати на увазі, що усвідомлення підлітком будь-якого правила, поняття, вчинку чи дії представляє собою дуже складний процес. Тим більше виявляється складність цього психічного процесу, коли ми говоримо про усвідомлення небезпечної поведінки. У даному випадку предметом усвідомлення є ситуація небезпеки та власні небезпечні поведінкові акти. Це досить важко для підлітка, що не володіє достатнім життєвим досвідом і знаннями. Усвідомлення небезпечної поведінки передбачає, з одного боку, серйозну пізнавальну діяльність підлітків, спрямовану на цей своєрідний і складний предмет. З іншого боку, — вироблене оцінне ставлення до тих чи інших поведінкових ситуацій, що стосуються особистості самого підлітка, характеризуючи його. Однак для того, щоб можна було вважати ту чи іншу ситуацію усвідомленою, цього ще недостатньо. Разом з умінням помітити характерні ознаки ситуації треба зрозуміти, осмислити ці ознаки і виразити їх у відповідних термінах, поняттях. Нарешті, усвідомленість будь-якої з небезпечних форм поведінки означає також і уміння визначити своє ставлення до цієї поведінки, дати йому позитивну чи негативну оцінку. Як показують результати досліджень багатьох авторів (І. С. Кон, М. А. Котик, Г. Крайг та ін.), процеси усвідомлення небезпечної поведінки дорослої людини, яка має багатий життєвий досвід і знання, і усвідомлення підлітка, який не володіє достатнім життєвим досвідом і знаннями, не однакові за своїм характером. Усвідомлення підлітками можливостей своєї поведінки в різних ситуаціях, у тому числі і потенційно небезпечних, виявляється в їхній оцінці своїх знань, умінь і навичок, а також у ступені труднощів конкретних завдань, які вони вважають доступними для себе. Інакше кажучи, підлітки усвідомлення своїх можливостей виявляють у вербальній самооцінці і рівні домагань. Розглядаючи питання безпеки життєдіяльності підлітків, важливо окреслити психологічні фактори, які впливають на вибір стратегії поведінки підлітка у небезпечних ситуаціях. Узагальнюючи дослідження (А. П. Альгін, М. С. Гринберг, І. Е. Задорожнюк, А. В. Зозулюк, С. М. Нікітін, К. А. Феофанов, М. К. Хобзей та ін.), можна зауважити, що безпека життєдіяльності підлітка визначається внутрішніми й зовнішніми факторами. До перших належить здатність заздалегідь усвідомлювати небезпеку в тій або іншій ситуації, вміння запобігати та усувати небезпечні чинники. До других — безпечні умови життєдіяльності.

Небезпека об'єднує явища, процеси, об'єкти, які здатні в певних умовах наносити збитки здоров'ю людини. Вона притаманна й опосередковує всі системи, які містять енергії, хімічні, біологічні чи інші компоненти, несумісні з життєдіяльністю людини (І. П. Піскун, М. К. Хобзей, А. П. Березовецький). Ситуацію, в якій створюється досить велика мож-

ливість виникнення нещасного випадку зазвичай називають небезпечною (В. В. Березуцький).

Оскільки безпека — поняття складне, з багатьма ознаками, то систематизування ситуацій, які її характеризують, має важливе значення для теорії та практики сучасної психології.

Узагальнюючи роботи С. В. Белова, Л. Л. Морозової, В. П. Сівкова, О. І. Коз'якова, Г. Н. Крикунова, О. С. Белікова, В. О. Котика, О. М. Русака та інших, які робили спробу визначити та уточнити поняття «небезпечна ситуація», можна зазначити, що на сьогодні не існує єдиної системної класифікації небезпечних ситуацій. Можна казати про їх часткову класифікацію. Узагальнюючи дослідження В. В. Березуцького, А. П. Березовецького, І. П. Піскун, М. К. Хобзея, можна охарактеризувати підходи до класифікації небезпечних ситуацій лише умовно.

Так, за природою походження безпеки вони бувають природними, технічними, антропогенними, екологічними, змішаними.

За часом виявлення негативних наслідків безпеки ситуації поділяються на імпульсивні та кумулятивні. Наслідки імпульсивних ситуацій проявляються у відносно короткі часові терміни, кумулятивних — дають про себе знати через певний час після перебування людини в небезпечній ситуації.

За локалізацією — на такі, що пов'язані з літосферою, гідросферою, атмосферою, космосом.

За наслідками для людського здоров'я — утоплення, захворювання, травми, аварії, пожежі, летальні випадки та ін.

За збитками, що завдаються, — соціальні, технічні, екологічні та ін.

За сферою виявлення небезпек: побутові, спортивні, дорожньо-транспортні, воєнні та ін.

Узагальнюючи наслідки цих досліджень, умовно можна виділити чотири типи саморуйнівної поведінки підлітків. Перший тип — це поведінка, яка несе безпосередню загрозу для самого життя. До такої поведінки автори відносять: прагнення підлітків до ризикованих видів спорту (притаманне більше для хлопців, наприклад, мотогонки); участь у небезпечних для життя авантюрах, бійках, злочинах; вибір небезпечних для життя професій (каскадер, гірські рятувальники тощо). Така поведінка у підлітків часто пов'язана з мотивацією самоствердження. Другий тип — це поведінка, яка не загрожує життю, проте несе соматичну загрозу, коли собі наноситься фізична шкода. Наслідком такої поведінки є самопошкодження, вживання наркотичних речовин, різні прояви нездорового способу життя. Третій тип — це поведінка, яка завдає шкоди моральному, духовному розвитку особистості підлітка. Передусім — це прояви делінквентності та сексуальної розбещеності. Порушення норм людської поведінки призводить до життєвого краху окремої особистості та суспільства. Четвертий тип — це поведінка, яка негативно впливає на майбутній соціальний статус підлітка. Прикладом такої поведінки є випадки, коли підлітки обирають види діяльності, які у подальшому стануть бар'єром для їх професійної та особистісної самореалізації.

Таким чином, підводячи підсумки досліджень щодо різновидів небезпечних ситуацій, можна дійти до таких узагальнень.

Небезпечні ситуації — це такі обставини й умови життєдіяльності, що несуть загрозу настання шкідливих наслідків. Вони відрізняються від ризикованих ситуацій, завершення яких безпосередньо залежить від актуальних дій суб'єкта, в той час як небезпечність ситуації не визначається його рішеннями, діями та формами поведінки. До небезпечних ситуацій життєдіяльності, що найбільшою мірою притаманні сучасним підліткам, можна віднести: суїцидальні спроби та дії; прагнення до ризикованих видів спорту; участь у небезпечних для життя авантюрах, бійках, злочинах; нездоровий спосіб життя; делінквентність; вживання наркотиків; неправильне харчування; паління; пропуски занять у школі тощо. Умовно їх усі можна звести до семи класів чи видів: по-перше, пов'язаних з навчальною діяльністю (запізнення, пропуски занять, невиконання завдань тощо); по-друге, пов'язаних із керуванням транспортними засобами (переміщення на мопеді у недозволених місцях, порушення правил дорожнього руху, керування транспортним засобом у нетверезому стані тощо); по-третє, пов'язаних із переміщенням у просторі (стрибки у воду у незнайомих місцях, пересування у заборонених місцях на будівельних майданчиках тощо); по-четверте, випробування своєї сили, спритності, сміливості під час виконання ризикованих гімнастичних вправ, різного роду трюків тощо); по-п'яте, пов'язаних зі способами проведення дозвілля (іграми в небезпечних місцях, вживанням алкоголю, наркотичних речовин, палінням тощо); по-шосте, пов'язаних з пізнавальною діяльністю (проникнення з метою пізнання в приміщення електромережі, розбирання небезпечних та незнайомих приладів тощо); по-сьоме, пов'язаних з індивідуально-типологічними особливостями підлітка (конфліктність, дратливість, кричущість, амбіційність тощо).

Незалежно від природи діючих небезпек існують деякі загальні закономірності формування ставлення до них особистості. Врахування цих закономірностей відкриває можливості для запобігання виникнення критичних ситуацій в життєдіяльності підлітка. Можна стверджувати те, що існує тісний зв'язок між ставленням індивіда до небезпеки й можливістю виникнення у нього нещасних випадків та інших подій. Тому питання про усвідомлення небезпеки і виявлення ставлення особистості до неї є одним із найважливіших для педагогічної психології.

Список літератури

1. Абчук В. А. Теория риска в морской практике. — Л.: Судостроение, 1983. — 150 с.
2. Агеев В., Лебедько В. Осознание. Мастерство. Психотерапия. — СПб.: Питер, 1997. — 134 с.
3. Гришаева І. В. Статевоспецифічні особливості психологічних факторів ризику інфікування ВІЛ/СНІДом: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.04 / Київський університет ім. Т. Г. Шевченка. — К., 1998. — 17 с.
4. Кон І. С. Психология юношеского возраста: Учебное пособие. — М.: Просвещение, 1979. — 175 с.

5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Прогресс, 1983. — 365 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность / Пер. с англ. А. М. Татлыбаева. — СПб.: Евразия, 2001. — 479 с.
7. Мечитов А. И., Ребрик С. Б. Восприятие риска // Психологический журнал. — 1990. — Т. 11, № 3. — С. 87–95.
8. Никитин С. М., Феофанов К. А. Социологическая теория риска в поисках предмета // Социологические исследования. — 1992. — № 10. — С. 297–298.
9. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Шведовой Н. Ю. — 20-е изд., стереотип. — М.: Русский язык, 1988. — 750 с.
10. Пістун І. П., Хобзей М. К., Березовецький А. П. Основи безпеки життєдіяльності: Навчальний посібник для 7–8 класів. — Львів: В-во «СПОЛЮМ», 2001. — 192 с.
11. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2002. — 720 с.

Булгакова Е. Ю.

кандидат психологических наук, доцент,
доцент кафедры социальной работы и кадрового менеджмента
Одесского национального политехнического университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ БЕЗОПАСНОСТИ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Резюме

Работа посвящена исследованию психологических особенностей осознания опасного поведения детьми подросткового возраста. Проведено теоретико-методологическое исследование, направленное на уточнение сущности осознания опасного поведения. Раскрываются концептуальные направления, позволяющие понять механизмы осознания опасного поведения в разных опасных ситуациях.

Ключевые слова: опасность, безопасное поведение, осознание опасного поведения, риск, рискованное поведение.

Bulgakova E. Y.

Ph. D., associate professor,
assistant professor of social work and human resource management
of the Odessa National Polytechnic University

PSYCHOLOGICAL FACTORS TEENAGE LIFE SAFETY

Summary

Paper deals with the psychological characteristics of children awareness of risky behavior teens. Conducted theoretical and methodological research aimed at clarifying the nature of awareness of risky behavior. Disclosed conceptual directions for understanding the mechanisms of awareness of risky behavior in various dangerous situations.

Key words: danger, safe behavior, awareness of risky behavior, risk, risk-taking behavior.